

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ МАТЕРІ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

М. Ф. Котляр

У статті розглядається й спростовується поширена в сучасній науці версія про візантійське походження другої дружини галицько-волинського князя Романа Мстиславича (1199—1205) Анни, матері Данила Галицького. Автор доводить, що Романова княгиня вийшла з середовища великого волинського боярства.

У сучасній науковій літературі поширена думка, що матір'ю Данила Романовича Галицького (1201—1264) була знатна візантійка¹. Така думка в основному ґрунтується на працях видатного вітчизняного генеалога М. О. Баумгартена й відомого польського історика І. Гралі². Однак обидві праці побудовані не на прямих свідченнях джерел, а на низці логічних умовисновків, що виходять з посередніх вказівок пам'яток писемності, здебільшого доволіно витлумачених. Тому походження другої дружини галицько-волинського великого князя Романа Мстиславича (був ним у 1199—1205) залишається гіпотетичним. Дозволимо собі висловити міркування з цього приводу, попередньо розглянувши критично існуючі в науковому письменстві погляди. Головне ж — залучивши прямі звістки джерел.

Насамперед відзначимо, що мати Данила згадана лише в одному відомому на сьогодні джерелі: Галицько-Волинському літописі XIII ст. Тому необхідно звернутись до цієї пам'ятки давньоруського письменства, перша частина якої — Галицька — створювалась сучасником.

Зі своєю першою дружиною, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича Предславою, Роман розлучився 1197 р.³ 1203 р. він примусив її постригтись у черниці⁴. Не пізніше 1199—1200 р. галицько-волинський князь одружився вдруге, оскільки 1201 р. народився його старший син Данило. На жаль, другий шлюб Романа Мстиславича літописи замовчали.

При тому, що Романова княгиня неодноразово згадана в Галицько-Волинському літописі, вона жодного разу не названа на ім'я. Та в цьому немає нічого дивного, оскільки лише в небагатьох випадках джерела зберегли імена дружин давньоруських володарів. Тільки з побіжної згадки волинського літописця кінця 90-х років XIII ст. довідуємось, що її звали Анною: «Мъстиславу князю вложи ему Бог во сердце мысль блага: созда гробницу камену над гробом бабы своей Романовой, в монастыре, ... во имя праведнику Акима и Анны»⁵.

Роман Мстиславич загинув біля польського міста Завихоста 19 червня 1205 р.⁶, залишивши по собі гучну славу переможця хижих половецьких ханів і двох малолітніх синів: чотирирічного Данила й дворічного Василька. Влада в Галицько-Волинському князівстві перейшла до рук їхньої матері, що стала таким чином регентшею. Однак незабаром по Романовій смерті придушене ним, але не викоріне-

¹ Так, коментуючи розповідь польського середньовічного хроніста Кадлубка про сімейні справи батька Данила, Н. І. Шавелева пише: «Через кілька років (близько 1199 р.) Роман одружився з візантійською аристократкою» (Шавелева Н. И. Польские латиноязычные источники.— М., 1990.— С. 137).

² Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècle.— Roma, 1927.— Tabl. V.— № 47.— P. 23; Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mscislawowicza // Slawia Orientalis.— Warszawa, 1982.— R. XXXI.— № 3—4.— S. 115—127.

³ ПСРЛ.— Т. I.— Лаврентьевская летопись (вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку).— Л., 1927.— Стлб. 412—413.

⁴ Там же.— Стлб. 420.

⁵ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.— С. 616.

⁶ Monumenta Poloniae Historica.— Lwow, 1872.— Т. II.— P. 836, 876.

не могутне галицьке боярство піднімається проти його родини. Тоді вперше на сторінках літопису з'являється вдова князя.

В тому ж 1205 р., як сповіщає літописець, «по смерті Романове снимался король (угорський, Андрій II.—М. К.) со ятровью своєю, во Саноце: приял бо Данила како милого сына своего»⁷. Йдеться про офіційну зустріч правителів двох сусідніх держав, що перебували в приязних стосунках. Літописець називає вдову Романа «ятровью» угорського короля, тобто для Андрія II вона була дружиною брата, принаймні близькою родичкою, якщо буквально тлумачити літопис. Однак таке тлумачення буде поспішним. Кількома рядками нижче в тій же галицькій частині літопису мовлено, що й польський князь вважав удову Романа своєю ятрівкою: «Лестко не помяну вражды, но с великою честью прия ятровь свою и детяте»⁸. Обидва процитовані повідомлення дали багату поживу історикам XVIII—XIX ст., що встановлювали походження другої дружини галицько-волинського володаря.

Найчастіше літописець іменує вдову Романа «княгинію Романовою»⁹ або «великою княгинію Романовою»¹⁰. А часом називає її просто «Романовою» або «Даниловою матір'ю»¹¹. Все це не дає підстав встановити її походження. Тому зрозуміло, що, починаючи з середини XVIII ст., коли закладались підвалини історичної науки в сучасному розумінні слова, розпочались жваві дискусії навколо родоvodu Романової княгині.

Першою, відповідно до послідовності свідчень Галицько-Волинського літопису, народилася версія про угорське походження матері Данила. В. М. Татищев, начебто погоджуючись з такою думкою, обережно зауважив: «О браке Романа с королевою венгерскою, сущек сестрою Коломановою или Андреевою, нигде не находится... Показывается (в джерелах.—М. К.) помошь детем Романовым от венгерского (короля.—М. К.)»¹². Угорську гіпотезу поділяли в XIX ст. майже всі історики Галицько-Волинської Русі. Дехто деталізував її, підбираючи аргументи на її користь. Наприклад, А. Лонгінов уважав, що Роман та король Андрій мали спільного прадіда — київського князя Мстислава Володимировича (помер 1132 р.)¹³. І. Шараневич висловив припущення, за яким Андрій через дружину Гертруду, дочку майсенської княгині, був у спорідненості з польською династією, а через неї — з Романом¹⁴ (сином Агнеси, дочки польського князя Болеслава III, прозваного Кривоустим)¹⁵. Однак обом цим думкам властива спільна вада: і в тому, й у іншому випадку спорідненість надто далека, аби угорський король міг звати Романову ятрівкою. М. Грушевський своєрідно підсумував студії на ниві угорського походження другої жони Романа: «Вони (Андрій і Роман — М. К.) навіть посвоячилися: вдову Романа Андрій звав «ятрівкою», отже, Роман був йому якимось кузенном, але ближче про це свояцтво нічого не знаємо»¹⁶.

Вразливість версії про угорське походження Романової княгині спонукала частину істориків звернутися до вивчення її польської рідні, що також ніби виходить із свідчення літописця. І. Шараневич не виключав, що, оскільки мати Лешка Олена була дочкою Всеволода, брата Романа, то обидва князі були близькою ріднею. І все ж таки вченому довелося визнати, що через Лешка Роман був у спорідненості з

⁷ *Летопись по Ипатскому списку.*— С. 480.

⁸ *Там же.*— С. 481.

⁹ *Там же.*— С. 481, 482, 283.

¹⁰ *Там же.*— С. 487, 490.

¹¹ *Там же.*— С. 482, 486, 616.

¹² *Татищев В. Н. История Российская.*— М.—Л., 1964.— Т. 3.— С. 258.

¹³ *Лонгинов А. В. Родственные связи князей с угорским королевским домом.*— Вильно, 1893.— С. 45, 46.

¹⁴ *Szaraniewicz J. Die Hypatiós-Chronik als Quellen-Beitrag zu Österreichischen Geschichte.*— Lwów, 1872.— S. 42.

¹⁵ *Baumgarten N. Op. cit.*— P. 23.

¹⁶ *Грушевський М. Історія України-Руси.*— Львів, 1905.— Т. III.— С. 10.

королем Андрієм¹⁷. Але не так давно польський історик Т. Василевський довів, що матір'ю Лешка була зноємська княжна¹⁸... Студії в питанні польського походження княгині Анни, зайшли, отож, у глухий кут. Показово, що ретельний дослідник галицько-волинської історії І. П. Крип'якевич не став розбиратися в родоводі другої дружини Романа, коротко зауваживши: «Ім'я й походження Романової невідоме: вона була споріднена з Андрієм угорським та з Лешком (була їх ятров'ю)»¹⁹, пославшись при цьому на літопис.

Доводиться визнати вразливість і угорської, й польської версій походження Данилової матері. Та й якби навіть всі наведені міркування відповідали дійсності, то з них випливало б, що Анна була в спорідненості з угорською чи з польською династіями через чоловіка, що позбавляє обидві гіпотези будь-якого ґрунту. До того ж, ще на початку нашого століття М. Баугартен показав, що Романова княгиня не могла бути ні угоркою, ні полькою²⁰.

Чомусь нашим попередникам не спало на думку, що у звернення «ятровь» і угорський і польський володарі вкладали не сімейний, а державний зміст: вона була дружиною союзного їм і рівного їм керівника сусіднього князівства, якого вони, згідно звичаїв і традицій середньовічної титулатури, називали братом.

Цілком логічно, що історики ХХ століття звернули погляди в бік Візантії, з якою в Романа були жваві стосунки. У травні 1200 р. у Царгороді перебувало посольство Романа²¹ — на наш погляд, воно було пов'язане з походами галицько-волинського князя проти половецьких ханів, учиненими на прохання візантійського імператора. Самі ці походи, згадані в творі грецького історика Нікіти Хоніата, а також в Суздальському літописі, сталися в 1197 чи 1198, 1202 і 1204 рр.²² У науковій літературі поширена думка, ніби влітку 1203 року, перед здобуттям учасниками ІV хрестового походу Константинополя (1204 р.), імператор Олексій ІІІ Ангел утік до Романа Мстиславича в Галич. Ця версія дожила до нашого часу. Її приймають навіть такі відомі дослідники, як академіки Д. С. Лихачов і Б. О. Рибаків²³.

Подібна думка ґрунтується на свідченні середньовічного польського хроніста Яна Длугоша (1415—1480), котрий у своїй багатотомній «Історії Польщі» під 1201 р. записав, що коли хрестоносці (венетійці та німці) захопили Константинополь, «Асхарь», який там правив, утік через Чорне море до Херсона, звідкіля прибув до Галиції, де його доброзичливо зустрів руський князь Роман і надав йому притулок²⁴. Згаданий Длугошем «Асхарь» міг бути хіба що Федором І Ласкарем, майбутнім імператором Нікейської імперії, що ніколи не царював у Константинополі й не тікав звідти. Це повідомлення Длугоша можна зрозуміти, коли взяти до уваги, що, починаючи з ХІІІ ст., арабські автори називають усіх візантійських імператорів, як Ласкарів, так і Палеологів, незалежно від їх справжніх імен, «Ласкарями». Вже це одне свідчить, що Длугош скористався якимись чутками чи пізнішими непевними відомостями, не маючи під рукою автентичних джерел початку ХІІІ ст.

Так само некоректним слід уважати повідомлення Густинського літопису — пізньої, ХVІІ ст., компіляції, що в іноземних звістках спи-

¹⁷ Szaraniewicz I. Op. cit.— S. 42.

¹⁸ Див.: Grala H. Op. cit.— S. 116.

¹⁹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 87.

²⁰ Баугартен Н. А. Вторая ветвь князей Галицких: Потомство Романа Мстиславича (Примечания к родословной таблице) // Летопись Историко-Родословного общества в Москве.— М., 1909.— Вып. I (17).— С. 7—11.

²¹ Книга Паломник (Сказание мест святых в Цареграде Антония, архиепископа новгородского в 1200 году).— СПб., 1899.— С. 15.

²² Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // УІЖ.— 1965.— № 1.— С. 117—120.

²³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 515.

²⁴ Ioannis Dlugossii Annales seu Chronicae incliti Regni Poloniae.— Varsoviae, 1973.— Lib. V—VI.— Cap. III.— P. 177.

ралася на польських хроністів Бельського, Кромера та ін., які в свою чергу у життєписі Олексія III Ангела скористалися твором Длугоша. Як і в «Історії Польщі» Длугоша, складач Густинського літопису вмістив оповідь про здобуття хрестоносцями Царгорода під помилковою датою — 1201 роком. Проте Густинський літопис вірно називає ім'я грецького імператора й додає до розповіді Длугоша кілька важливих деталей: «Они же (хрестоносці—*М. К.*) придоша к Цареграду морем и обретоша Алексея Ангела, царя греческого, неготова (захопивши його зненацька.—*М. К.*); их же Алексей убояся, к сему же яко не имя в Грецах (Византії.—*М. К.*) негожде себе прияznego, сего ради оставив царство Исаакию, ослепленному брату своему, а сам со своими бояры и со множеством богатства и сокровищ побеже в Русскую землю, ко Роману Мстиславичу, в Галич»²⁵.

Існують різні думки з приводу того, звідкіля міг запозичити невірну версію про втечу візантійського імператора до Галича Длугош — адже хроністи XVI ст. і складач Густинського літопису в цьому повідомленні спираються на нього. Не виключено, що знаменитий польський історик скористався якимось втраченим потім давньоруським літописом²⁶. Однак ця версія не відповідає дійсності. Насправді, як свідчить грецький сучасник Нікіта Хоніат, під час першої облоги Константинополя хрестоносцями (літо 1203 р.) імператор Олексій III Ангел втік до Фракії, потім блукав материковою Грецією. Учасник IV хрестового походу Ж. Вілльярдуен, що докладно описав штурм Константинополя хрестоносцями, а також перші роки існування Латинської імперії, відзначив, що один з керівників рицарів Боніфасій Монферратський арештував Олексія III й відправив того до своїх володінь у Північній Італії. Потім Олексій III звільнився з полону і закінчив своє життя в одному з монастирів Нікеї, знову захоплений у полон 1211 р. нікейським імператором Федором I Ласкарем²⁷.

Як же могла народитися легенда про втечу грецького імператора до Романа Мстиславича? Напевне, на Русі кінця XII — початку XIII ст. пам'ятали про те, що 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович, прозваний у «Слові про Ігорів похід» Осмомислом, дав притулок суперникові візантійського імператора Мануїла I Андронікові Комніну. І не просто пригрів утікача, а «да ему неколико городов на утешение», як занотував київський літописець, запрошував на княжі ради, бенкетував і полював разом з ним. Мануїлові довелося помирися з Андроніком і прислати за ним посольство²⁸. Природно тому, що якийсь давньоруський літописець XIII ст. (скажімо, новгородський), перебуваючи у віддаленні від театру воєнних дій 1203—1204 рр. на Балканах і в Малій Азії, вирішив, начебто Галицько-Волинська Русь та її столярний град Галич дали притулок союзникові Романа імператорові Олексію. Така книжна легенда цілком могла народитися навіть у автентичному джерелі. Адже під 1186 р. кілька авторитетних давньоруських літописів умістили фантастичне повідомлення про прибуття до Новгороду візантійського імператора: «Том же лете приде цесарь Грьцьский Алекса Мануиловиць в Новъгород»²⁹. Насправді син імператора Мануїла Комніна Олексій II на годину смерті батька (1180 р.) був ще дитиною. Відомий вже читачеві Андронік I Комнін спочатку, з травня по вересень 1183 р., був співправителем Олексія, а потім забив його³⁰. Отже, Олексій Мануїлович аж ніяк не міг побувати на Русі 1186 р. Хіба що хтось видав себе за нього.

²⁵ ПСРЛ.— Т. II.— Ипатьевская летопись.— СПб., 1843.— С. 327.

²⁶ Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV—XVII вв.— Л., 1978.— С. 81.

²⁷ Див. про це докладно: Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. // УІЖ.— 1966.— № 3.— С. 112—117.

²⁸ Летопись по Ипатскому списку.— С. 359.

²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 38. Див. також: ПСРЛ.— Т. IV.— Псковская первая летопись.— СПб., 1848.— С. 177; Т. V. Софийская первая летопись.— СПб., 1851.— С. 168.

³⁰ Успенский Ф. И. Последние Комнины // ВВ.— 1928.— Т. 25.— С. 1—23.

Отже, з усіх свідчень різних джерел про галицько-візантійські взаємини 1200—1204 рр. вірогідними є повідомлення про походи Романа Мстиславича на половців, спрямовані на допомогу імперії, що знавала нападів хижих кочовиків. Як мовилось, у зв'язку з цими походами стоїть, певно, галицьке посольство до Константинополя 1200 р. Не можна пов'язувати його з другим одруженням Романа, тому що Данило народився 1201 р., а тому шлюбне посольство мало відбутися не 1200, а 1199 р. Це визнав навіть послідовний прихильник візантійського походження другої дружини Романа І. Граля³¹. Не те що прямих відомостей, а й навіть жодних натяків на шлюб Романа з візантійкою у відомих нині джерелах не існує.

Здається, візантійська версія бере початок з виданої у Відні в першій третині минулого століття книжки Й. Майлата «Історія Угорщини». В ній коротко, без посилання на джерело, згадана «вдова Романа, родичка візантійського дому»³². Однак фаховий рівень книжки досить низький, у ній безліч помилок (досить сказати, що Данила Галицького названо ... Давидом!), тому її скептично зустріли вчені. Тз, можливо, саме ця лапідарна фраза Й. Майлата справила враження на М. Баумгартена, коли він почав збирати докази на користь візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича.

Як відзначив М. Баумгартен, брат Олексія ІІ імператор Ісаак ІІ Ангел був одружений з Маргаритою Угорською, дочкою короля Бели ІІ й сестрою Андрія ІІ. Щоправда, 1195 р. Олексій ІІ скинув брата з престолу, осліпив і заточив разом з сім'єю. Але, вважає генеалог, Олексій ІІ швидко помирився з Ісааком ІІ: сім'ю останнього звільнили з ув'язнення, самого колишнього імператора з шаною утримували в одному з палаців. 1197 р. дочка Ісаака від першого шлюбу Ірина виїшла заміж за Філіппа Гогенштауфена, германського імператора з 1198 р. М. Баумгартен твердить, що брат угорської королеви Гертруди Оттон Меранський був прихильником Філіппа. Головні ж, учений припускає, що Ісаак ІІ, крім Ірини, мав від першого шлюбу ще одну дочку, яку начебто Маргарита Угорська й Олексій ІІ з відома угорського короля видали за Романа. Будучи улюбленою пасербицею Маргарити, вдова Романа могла знайти підтримку при угорському дворі³³.

Не важко переконатися в тому, що М. Баумгартен нагромаджує одне припущення на інше. Адже його гіпотеза базується на доміслі про невідому науці дочку Ісаака ІІ, яку могли (!) видати заміж за галицько-волинського князя. Мабуть, вчений відчував це, і тому в своїй «Генеалогії Рюриковичів», написаній двома десятиліттями пізніше, він відмовився від вказівки на дочку Ісаака ІІ Ангела, обережно назвавши дружину Романа родичкою (parente) цього імператора, що виїшла заміж за галицько-волинського князя близько 1200 р.³⁴

Здавалось би, версія про візантійське походження матері Данила Галицького науково вичерпалася. Але близько десяти років тому польський вчений І. Граля повернувся до неї, написавши докладну статтю «Другий шлюб Романа Мстиславича». Він виявив велику ерудицію, прекрасне знання наукової літератури й джерел. Але, на наш погляд, І. Граля недостатньо чітко уявляв конкретну історію Галицько-Волинського князівства рубежу ХІІ й ХІІІ ст., а також загальну міжнародну обстановку в Південно-Західній Європі того часу.

Свою працю І. Граля розпочав з рішучого спростування думки М. Баумгартена щодо можливості шлюбу невідомої дочки Ісаака ІІ Ангела з Романом. Польський історик зауважив, що, згідно авторитетного свідчення Нікити Хоніата, Ісаак ІІ мав від першого шлюбу не одну, а дві дочки: одну видав за короля Сицилії Танкредо, друга вступила до спеціально для неї започаткованого монастиря. Іншої дочки у імператора просто не було. Не підтверджується джерелами й тверд-

³¹ *Grala H.* Op. cit.— S. 126.

³² *Mailath J.* Geschichte der Magyaren.— Wien, 1828.— Т. 1.— S. 178.

³³ *Baumgarten H. A.* Вторая ветвь князей галицких.— С. 9—11.

³⁴ *Baumgarten N.* Op. cit.— P. 23.

ження М. Баумгартена про приязні стосунки Олексія III із скинутим ним з престолоя й осліпленим братом³⁵.

Згідно концепції І. Гралі, Візантія в боротьбі проти Болгарії та інших суперників у Європі могла спиратися хіба що на Галич, оскільки Київ традиційно підтримував Угорщину. Коли Болгарія навела половців на імперію, в Константинополі остаточно переконалися у необхідності шлюбу, що з'єднав би дім Ангелів з одним із правлячих на Русі домів. Спочатку Ангели звернули-таки погляди до Києва, давньої столиці Давньоруської держави. Київський літопис під 1194 р. глухо згадує про плани шлюбу між якимсь «царевичем» (І. Граля гадає, що сином Ісаака II Ангела, майбутнім імператором Олексієм IV³⁶) та Євфимією Глібовною, онукою тодішнього великого князя київського Святослава Всеволодовича: «Заутра же во понеделник приде ему (Святославу.— М. К.) весть от сватов, иже идяхуть поимати внукуы Святославлє Глебовнуы Офимьи за царевича; Святослав же посла противу им мужи Кысвьскыя»³⁷ — звичайно київські князі вислали почет з охороною зустрічати гостей з Візантії біля Канева. Однак Святослав помер того самого 1194 р., а 18 квітня 1195 р. у Константинополі стався палацовий переворот, й Ісаака II усунули від влади. Тому слід гадати, що згаданий династичний шлюб не відбувся. Втім, М. Баумгартен припускає його можливість³⁸.

По смерті Святослава великокнязівський стіл у Києві перейшов до його співправителя в Південній Русі Рюрика Ростиславича. На думку І. Гралі, Візантія не могла укласти з ним союз проти половців, бо Рюрик був одружений із половчанкою. Тому Олексій III звернув погляд на Галич³⁹. Додамо до цього, що не стільки на Галич, скільки на конкретного князя — Романа Мстиславича, який тоді, напередодні свого першого походу на половців 1197 чи 1198 р., що дошкуляли Візантії, був ще тільки волинським князем. Напевне, близько того часу константинопольські політики уклали воєнний союз із Романом Мстиславичем, спрямований проти половецьких ханів.

Не знаходячи можливості віднайти другу дружину Романа серед членів чи хоч би найближчих родичів візантійського правлячого дому, І. Граля пропонує шукати її серед знатних родин, що мали зв'язки з Ангелами, насамперед із Олексієм III. Він вказує на вельможний рід Каматеросів, який наприкінці XII ст. дав імперії двох патріархів і ще кількох видатних діячів. У 1198—1206 рр. патріархом був Іоанн X Каматерос. І. Граля припускає, що свої відомості про події на Русі 1203—1204 рр. Нікіта Хоніат, котрий узагалі не дуже-то цікавився руськими справами, міг одержати від одного з вищих урядовців імператорського двору, логофета Василя з роду Каматеросів⁴⁰.

Польський вчений дійшов висновку, що Роман Мстиславич одружився з Марією з сімейства Каматеросів близько 1199 р. Його не бентежить наведена нами вище звістка галицького літописця, з якої виходить, що Романову княгиню звали Анною. І. Граля припускає, що коли вдова Романа постриглась у черниці, вона прийняла чернече ім'я Анна⁴¹. Однак не може бути впевненості в такому припущенні. Ймовірніше, що Мстислав Данилович пам'ятав світське ім'я своєї бабусі.

Єдиний серйозний, хоча й непрямий аргумент на користь візантійського народження другої жони Романа, до якого вдавались і М. Баумгартен і І. Граля, це візантійські імена онуків Романа Іраклій і Лев, що раніше не траплялись серед Рюриковичів. Незвичними для давньоруської княжої династії є також імена Данило й Василько. Серед нащадків Романа вони зустрічаються неодноразово: Данило — тричі,

³⁵ *Grata H.* Op. cit.— P. 119.

³⁶ *Ibid.*— S. 120.

³⁷ *Летопись* по Ипатскому списку.— С. 457.

³⁸ *Baumgarten N.* Op. cit.— Tabl. IV.— № 55.— P. 19.

³⁹ *Grata H.* Op. cit.— S. 121.

⁴⁰ *Ibid.*— S. 123.

⁴¹ *Ibid.*— S. 124.

Василько — двічі, Лев — двічі, що може вказувати на їх династичний характер⁴². Згадану тенденцію поки що не можна задовільно пояснити.

Але ні М. Баумгартен, ні І. Граля не спромоглися витлумачити дивне умовчання джерел про візантійський шлюб Романа Мстиславича. І. Граля гадає, що візантійські хроніки та історичні твори не згадали про нього тому, що Марія Каматерос не належала все ж таки до імператорської родини. А Галицько-Волинський літопис за 1199—1200 рр. не зберігся⁴³.

На нашу думку, версія про візантійське походження матері Данила Галицького не може бути прийнята. Аргументи на її користь, наведені М. Баумгартеном та І. Гралею, досить хиткі. Не існує жодної вказівки джерела на *можливість* такого шлюбу, не кажучи вже про його здійснення. І справа тут полягає зовсім не у відсутності Галицько-Волинського літопису за останні роки XII — початок XIII ст.

Дійсно, це джерело починається з розповіді про події, що настали відразу по смерті князя Романа, тобто з 1205 р. Але названий пам'ятці, що насправді являє собою не традиційний літопис, а дві воїнські повісті: галицьку про Данила й волинську про його брата Василька, вищою мірою притаманна звичка літописців повертатися до минулого, згадувати знаменні події багатолітньої давнини.

Мета галицького книжника (меншою мірою — волинського) полягала в звеличенні великого князя Романа та його роду. Тому постійно літописець вихваляє засновника Галицько-Волинського князівства, неодноразово повертається до його особи. Згадаймо вже перше речення збереженої частини джерела: «Начало княження великого князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого». Однак, як ми знаємо, опис князювання Романа в Галицькій частині літопису втрачено. Далі йде вже посмертний панегірик князеві, що знову починається словами: «Про смерти же великого князя Романа, приснопамятного самодержца всея Руси...»⁴⁴

Коли Данило зазнав приниження в Орді, аби зберегти князівський престол, літописець з гіркотою й гордістю згадує: «Его же отець бе царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны все». А коли Данило Романович здійснив успішний похід до Польщі, це дало привід галицькому книжникові знову згадати Романа, патетично вигукнувши: «По великом бо князе Романе, никтоже не бе воевал на не (Лядську землю.— М. К.) в Руских князих, разве сына его Данила... Якоже сказахом о ратех многих, си же написахом о Романе»⁴⁵.

Галицький та волинський літописці пишались Данилом і його родиною. Після коронації Данила в Дорогичині 1253 р. вони пишномовно іменують цього володаря і його сина Лева «королями», хоча реально титул був примарним і мало впливав — якщо взагалі впливав! — на міжнародне, та й на внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства. У зв'язку з мовленням уявляється неможливим, щоб Галицько-Волинський літописець промовчав про візантійське походження другої дружини Романа й матері Данила, якби навіть вона була не царівною, а тільки знатною патриціанкою. Певно, родина Романової княгині не була особливо знатною. Навряд чи Анна була рівнею Романові, інакше літописець не забув би мовити про її походження.

На межі 40-х і 50-х років нашого століття видатний знавець історії Галицько-Волинської Русі В. Т. Пашуто запропонував сміливу гіпотезу, за якою дружина Романа вийшла з середовища волинського боярства. Та вчений не навів жодних доказів на користь свого припущення, лише додав, що княгиня Анна спиралася на ту частину бояр, котрі були зобов'язані збагаченням її покійному мужеві⁴⁶. Думку

⁴² Баумгартен Н. А. Вторая ветвь князей галицких.— С. 11; Grala Н. Op. cit.— S. 123.

⁴³ Grala Н. Op. cit.— S. 126.

⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку.— С. 479.

⁴⁵ Там же.— С. 536, 551.

⁴⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси.— М., 1950.— С. 194.

В. Т. Пашуто підхопила Н. Василенко-Полопська, знову не вказавши хоч на якісь свідчення джерел на її підтримку, і, слідом за московським істориком, відзначивши лише опертя княгині на феодалів-волинян⁴⁷.

Церковний історик М. Чубатий критично поставився до тільки-но згаданої гіпотези В. Т. Пашуто. Він запропонував шукати другу жону Романа Мстиславича серед дочок галицьких і волинських удільних князів початку XIII ст. Учений припустив, що, оскільки польський князь Лешко одружився з дочкою луцького князя Інгвара Ярославича Гремиславою, а його брат Конрад — з Агафією, дочкою Святослава Ігоревича, князя перемишльського, то дружина Романа, найімовірніше, походила з якогось із згаданих сімейств — швидше за все, Святослава, на що вказують близькі взаємини між Данилом і Конрадом. Крім того, Данило був братом у перших Інгвара, через що шлюб з його дочкою був неможливим за церковними канонами⁴⁸.

Не раз згаданий нами І. Граля скептично розглянув такі твердження М. Чубатого, зауваживши, що Конрад узяв шлюб з Агафією лише 1207 р., тобто цей матрімоніальний зв'язок не міг вплинути на вибір Романом дружини. Польський історик переконаний, що шлюб із Святославною не дав би Романові жодної користі. Ігоревичі зазіхали на його князівство і заволоділи ним одразу ж по смерті галицько-волицького князя⁴⁹. Дійсно, шлюб з дочкою когось з удільних князів, все одно, волинського чи галицького, нічого б не приніс Романові. Ті князі були слабосилими, не мали соціальної бази. Це підтверджується широко відомим фактом повішення Ігоревичів, і серед них Святослава, боярами у Галичі 1211 р.⁵⁰

І. Граля також відкидає припущення В. Т. Пашуто щодо волинського боярського походження матері Данила: на його погляд, то був би мезальянс, що не давав би гоноровитому князеві суттєвих вигод. На думку вченого, послідовна підтримка Романової княгині волинськими боярами свідчить лише про їх повагу до династії й великою мірою визначалася суперництвом з галицькими феодалами⁵¹. Однак аргументи І. Гралі не виглядають бездоганними.

Історики досі не оцінили належним чином той факт, що один з недалеких попередників Романа на галицькому столі Ярослав Володимирович (1152—1187) зв'язав свою долю з представницею одного з могутніх боярських родів Чагрів Анастасією. То був тривалий і міцний зв'язок, від якого у Ярослава народився син Олег, котрому він навіть заповів престол, обминувши законного нащадка Володимира. Щоправда, по смерті Ярослава противні Чаграм бояри посадили-таки на стіл Володимира⁵². І. Граля згадує про цей факт, проте обмежується зауваженням, нібито «зв'язок з боярською донькою мусив викликати спротив галичан»⁵³ — нібито ті «галичани» були компактною масою, а не ділились на партії, як було в дійсності. До того ж, опертя Ярослава на Чагрів та, ймовірно, на інших великих бояр забезпечило політичну стабільність у Галицькому князівстві, якої так не вистачало його синові й наступнику Володимирові.

Як відомо, Роман Мстиславич просидів князем у провінційному тоді Володимирі Волинському майже два десятиліття (з 1170 по 1199 р.). Крок за кроком будував він своє князівство, поступово й неухильно піднімаючись шаблями феодальної ієрархії. Шлюб з дочкою Рюрика Ростиславича Предславою не виправдав його надій: тесть відмовився підтримувати Романа, побоюючись його надмірного поси-

⁴⁷ *Полопська-Василенко Н.* Княгиня Романова Анна // *Визвольний шлях*.— Лондон, 1954.— № 1.— С. 57—64.

⁴⁸ *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні.— Рим — Нью-Йорк, 1965.— Т. 1.— С. 567, 568.

⁴⁹ *Grala H.* Op. cit.— S. 118.

⁵⁰ *Летопись по Ипатскому списку*.— С. 486.

⁵¹ *Grala H.* Op. cit.— S. 117, 118.

⁵² *Летопись по Ипатскому списку*.— С. 442.

⁵³ *Grala H.* Op. cit.— S. 117.

лення. Справа закінчилася розривом стосунків із Рюриком і розлученням з Предславою. Ми переконані, що на Русі того часу просто не існувало правлячого дому, династичний союз із яким міг би дати Романові велику користь (сильні владими́ро-суздальські князі були надто віддалені від Південного Заходу).

Гадаємо, не випадково час другого шлюбу Романа збігся з об'єднанням ним Галичини й Волині у єдине й сильне князівство. Сідаючи в Галичі й вступаючи в боротьбу з місцевим могутнім боярством, князь повинен був забезпечити собі підтримку боярства іншого — волинського. У цій ситуації шлюб з волинською бояринею був би логічним політичним кроком.

Отже, якщо прийняти думку про волинське боярське походження другої дружини Романа Мстиславича, стане зрозумілим уперте мовчання літописця про її родовід, його послідовне небажання називати княгиню на ім'я. Галицький книжник, певно, розумів політичну необхідність такого шлюбу, але не міг пишатися ним. Хоча ставився до княгині з великою повагою, відзначаючи її розум, волю, рішучість.

Читаючи Галицько-Волинський літопис за перші п'ятнадцять років — до того часу, коли 1219 р. Романова княгиня пішла до монастиря, оскільки Данило досяг повноліття і став правити самостійно, — неважко переконатися, що Анна користувалася постійною й беззастережною підтримкою волинського боярства: принаймні, тих голів боярських родів, які названі на сторінках цього джерела. На її боці стояли й громади багатих волинських міст. Наведемо лише один, зате красномовний приклад. Близько 1209 р.⁵⁴, коли княгиня з молодшим сином Васильком перебувала в еміграції в Польщі (Данило тоді знаходився в Угорщині), «приехаша Берестьяны ко Лестькови и просиша Романовой и детей, беаста бо млада суци»⁵⁵. Ці слова свідчать, що Анну вважали повноправною спадкоємицею Романа й регентшею при неповнолітніх дітях. Громада багатого торговельного міста Берестя таким чином підтримала княгиню й Романовичів у справі повернення волинської «отчини».

Як нам здається, можна, бодай гіпотетично, визначити, з якого саме боярського роду походила Романова княгиня. Серед великих волинських бояр літопис набагато частіше від інших називає Мирослава. Джерело створює враження, що то був найближчий до Анни та її дітей волинський боярині, якому доручались важливі та делікатні справи дипломатичного й воєнного характеру.

На сторінках Галицько-Волинського літопису Мирослав з'являється як добре знайома літописцеві й, напевне, сучасникам людина: джерело не згадує ні про його соціальне становище, ні про посаду при дворі князя Романа — отже, розповідати про все це людям того часу не було потреби.

Події, на тлі яких в літописі уперше виступає Мирослав, були дійсно драматичні. По смерті Романа Мстиславича підняли голови бунтівливі боярські олігархи. При законних князях Данилові й Василькові бояри закликали до Галицької землі синів героя «Слова про Ігорів похід», новгород-сіверського князя Ігоря Святославича — Володимира, Романа й Святослава. «Княгиня же Романова взяме дитяте свои, и бежа в Володимерь» — нотує галицький літописець. Але Ігоревичі за намовою галицьких бояр послали до Володимира Волинського якогось попа, котрий безсоромно заявив міській громаді: «Не имать остатися град ваш, аще ми не выдасте Романовичю». Осиротіла родина опинилася у надзвичайно важкому становищі. Під загрозою зруйнування міста у Володимирі могли знайтися нестійкі люди з міської верхівки, що згодилися б видати дітей Романа. Тоді княгиня приймає єдино вірне в тій ситуації рішення: «Наутрея же уведавши княгини, и съвет

⁵⁴ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 9, 10.

⁵⁵ *Летопись* по Ипатьскому списку. — С. 482.

створи с Мирославом и с дядьком (вихователем княжичів.— М. К.), и на ночь бежаша в Ляхы»⁵⁶.

Приблизно через п'ять років по тому вдова Романа, що сиділа з Васильком у Бересті, довірить Мирославу справу першорядної ваги: «Княгиня же Романовая посла Мирослава ко Лестькови, глаголющи: «Яко сий (Олександр, князь Белзький.— М. К.) всю землю нашу й отчину держить (тобто Волинь.— М. К.), а сын мой во едином Берестыи». Місія Мирослава увінчалася успіхом, бо Олександр змушений був віддати Василькові Белз. На наступних сторінках літопису описано князювання Василька у Белзі, й серед чотирьох великих бояр при ньому названо Мирослава⁵⁷.

Будучи найближчим до родини Романа боярином, Мирослав виконував важливу роль радника й фактичного правителя при малолітніх синах Анни. Близько 1212 р. «княгиня же Романовая с сыном своим Данилом и с Вячеславом Толстым (великий волинський боярин.— М. К.) бежавша во Угры, а Василко с Мирославом ехаша во Белз»⁵⁸, де мав княжити молодший син Романа.

Через рік-два бачимо Мирослава серед «болших и креплейших бояр» волинських Романа, що допомагали Данилові в боротьбі проти галицького боярина Володислава, котрий самочинно вокняжився в Галичі. Проти нього було послано «от Данила же Мирослава и Демьяна»⁵⁹. Останній, теж великий волинський боярин, був кращим воєначальником Данила Романовича.

Коли старший Романович 1219 р. починає рішучу боротьбу за Галич, за ним невідступно слідує Мирослав — так само, як раніше, коли Данило перебував в Угорщині, боярин завжди був поряд з Васильком. Разом з Данилом Мирослав витримує облогу з боку угрів у Галичі, далі допомагає князеві здобути Чорторийськ. Коли Данило збирає віче в Галичі, щоб заручитися підтримкою міського населення проти боярства, при князеві було тоді лише 18 вірних дружинників «и Мирославу пришедшу ему на помощь с малом отрок»⁶⁰. Створюється враження, що Мирослав виконував при Василькові й Данилові роль Добрині Нікітича, брата матері Володимира Святославича Малуші, був їм старшим другом, порадиником, управителем.

Мирослав також брав участь в урочистостях, що супроводжували міжкнязівські стосунки на Русі: «Еха Василко Суждалю на свадьбу шурина своего, ко великому князю Юрью, поемь Мирослава с собою и ины»⁶¹ — таке формулювання літопису може свідчити про особливе, навіть виключне становище Мирослава при Романовичах.

У 30-х роках XIII ст. Данило поширив свій вплив на Київ, ставши у приязні відносини з тамтешнім князем Володимиром Рюриковичем. Галицький князь допомагав київському стримувати натиск чернігівського володаря Михайла Всеволодича, що зазіхав на Київ, залучаючи на допомогу великі орди половців. Одним з найближчих помічників Данила в цій кампанії був Мирослав. Галицький князь «оставил у него (Володимира Рюриковича.— М. К.) Глеба Зеременча (ближнього до нього волинського боярина.— М. К.) и Мирослава, иныи бояре многы»⁶². Мирослав був приставлений Данилом до київського князя на прохання останнього як його представник і головний радник. Літописець так пише про це: «Володимеру же просящу, Мирославу же помогающу ему: «Изыдемь на поганья Половце» і далі: «Володимеру же хотящу возвратитися (з походу — М. К.), и Мирославу глаголющю на возвращение»⁶³. Останній раз Мирослав згадується в літописі, коли

⁵⁶ Там же.— С. 481.

⁵⁷ Там же.— С. 483, 485.

⁵⁸ Там же.— С. 487.

⁵⁹ Там же.— С. 488.

⁶⁰ Там же.— С. 491, 502, 509.

⁶¹ Там же.— С. 505.

⁶² Там же.— С. 514.

⁶³ Там же.— С. 515.

його, разом з Володимиром Рюриковичем, захопили в полон спільників чернігівських князів половці 1235 р.⁶⁴ Напевне, в полоні й загинув цей найближчий Романовичам боярин.

Отже, розгляд літописних свідчень дає, як нам здається, певні підстави для припущення, що княгиня Анна була в спорідненості з Мирославом, можливо приходилася йому сестрою. Як би там не було, гіпотеза про візантійське походження Романової княгині, матері Данила Галицького, не витримує наукової критики.

⁶⁴ Там же.

Н. Ф. Котляр

К ВОПРОСУ О ВИЗАНТИЙСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ МАТЕРИ ДАНИИЛА ГАЛИЦКОГО

В современной научной литературе бытует версия о том, что вторая жена галицко-волинского князя Романа Мстиславича (1199—1205) и мать Даниила Галицкого Анна была уроженкой Византии: либо дочерью императора Исаака II Ангела (Н. Баумгартен), либо представительницей знатного и близкого к престолу рода Каматерасов (И. Граля). Автор подвергает сомнению обе гипотезы как не находящие подтверждения в источниках. Н. Ф. Котляр рассматривает также распространенные в прошлом предположения, будто бы княгиня Анна была венгеркой или полькой, и отвергает их. На материале Галицко-Волинской летописи в статье обосновывается мнение о происхождении Романовой княгини из волинского боярского рода. По мнению автора, она была сестрой ближайшего сподвижника Даниила, великого боярина Мирослава.

N. F. Kotlyar

CONCERNING BYZANTINE EXTRACTION OF THE MOTHER OF DANIIL GALITSKY

There is a version in modern scientific literature that Anna, the second wife of the Galitskian-Volyn prince Roman Mstislavich (1199—1205) and the mother of Daniil Galitsky was either the daughter of the emperor Isaak II Angel (N. Baumgarten) or representative of the noble family of Kamateroses close to the throne. The author doubts both the hypotheses as not confirmed in literary sources. He also considers a widely spread supposition that the princess Anna was either Hungarian or Polish and rejects it. Grounding on the materials of Galitskian-Volyn chronicles an opinion is substantiated on extraction of Roman's princes from the Volynian boyar family. According to the author she was a sister of the great boyar Miroslav, Daniil's close fellow campaigner.

Одержано 03.10.90.

ВЛАХЕРНЬСЬКА ЛЕГЕНДА У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ І КЛОВСЬКИЙ СТЕФАНІЧ МОНАСТІР

О. П. Толочко

У складі Києво-Печерського Патерику міститься знамените Сказання про побудову Великої Печерської церкви, що виводить першопчатки Успенського собору від Влахернської церкви у Константинополі. У статті зроблено спробу довести пізніє прилаштування цієї легенди до Печерської обители та встановити початкового адресата Сказання, яким, на думку автора, була Влахернська церква Кловського Стефаніча монастиря.

© О. П. ТОЛОЧКО, 1991